

Yabancı Seyyahların Gözlemleriyle Roma ve Bizans Dönemi'nde Ankara

Roman and Byzantine Ankara Observed by Foreign Travellers

H. Sinan SÜLÜNER

Dr., Yapı Bilimleri
hsinansuluner@yahoo.com.tr

Öz

Çağlar boyunca stratejik konumu ve ana yol güzergâhı üzerinde yer alması nedeniyle Ankara, özellikle Roma ve Bizans dönemlerinde Anadolu'nun en önemli şehirlerinden biriydi. Osmanlı Dönemi'nde sof ticaretinin Ankara'nın tanınmasında büyük rol oynaması ve 16. yüzyıldan itibaren Avrupalı seyyahların Ankara'yı ziyaret ederek kendi bakış açılarından dönemin Ankara'sını tanımlamaları kültürel mirasımıza katkılar sağlamıştır. Bu çalışmada, seyahatnamelerdeki bilgiler çerçevesinde Roma ve Bizans Dönemi'ne ait yapılar, devşirme malzemeler ve yazıtlar dikkate alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Ankara, Roma Dönemi, Bizans Dönemi, Seyyahlar, Augustus Tapınağı, Ankara Kalesi, Devşirme malzeme, Yazıtlar

Abstract

Due to its strategic location and being crossroads of major roads Ankara was one of the most important cities of Anatolia throughout the ages especially during the Roman and Byzantine periods. During the Ottoman period the export of camelot to European countries played an important role in the recognition of Ankara as a trade center that urged European travellers to visit the city. They described Ankara with respect to their own point of view which contributed to our cultural heritage. In this article buildings, spolia and inscriptions belonging to the Roman and Byzantine periods are put forward within the framework of the information given by the travellers.

Keywords: Ankara, Roman Period, Byzantine Period, Travellers, Temple of Augustus, Ankara Castle, Spolia, Inscriptions

Giriş

Osmanlı Dönemi'nde Kayseri ve Ankara gibi Anadolu şehirlerinden ilk kez 16. yüzyılda söz edilmektedir. O dönemde Ankara, bölgesel ve uluslararası pazarlar için sof üreten İç Anadolu'nun ticaret merkezlerinden biriydi (French, 1972, ss. 241-249; Özdemir, 1986, s. 17, 80; Faroqhi, 1987, s. 25, 211, 2004, ss. 457-458, 486; Anderson, 1989, s. 163; McGowan, 2004, ss. 695, 698, ss. 703-704). Sof, İngiltere, Hollanda ve Fransa gibi önemli Avrupa ülkelerine ihraç edilen en değerli üründü (French, 1972, ss. 241-249, 1992, ss. 29-38; Anderson, 1989, s. 163). Ankara, 16. yüzyıldan

itibaren pamuk pazarında tanınmış ve Avrupa'da tanınmasını takip eden yüzyıllarda da birçok yabancı seyyahın Ankara'yı ziyaret etme nedenlerinden biri olarak sof ticareti düşünülmüştür (Faroqhi, 1984, s. 32). Bu seyyahların kayıtlarından elde edilen bilgiler, Ankara tarihi ve bölgesini araştırmak isteyenler için önemli bir temel oluşturmaktadır. Ankara'nın tarihi, halkın günlük yaşantısı, yün ticareti, etnik gruplar, yöresel tanımlar, topografya ve Ankara'nın simgesi olan Ankara Kalesi ve başta Augustus Tapınağı olmak üzere Roma ve Bizans Dönemleri Ankara'sından kalan abideler, devşirme malzemeler ve yazıtlar, seyyahla-

rın en çok değindiği konulardır. Bu seyyahlar, batının 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı yönetimindeki yerler hakkında bilgi edinme çabalarını da göstermektedir.

Seyyahlar ve Seyahatnameler

Yıllık vergi konusunda Kanuni Sultan Süleyman ile görüşmeler yapması ve Osmanlıların yönetimindeki yerlerin keşfi için Kutsal Roma İmparatoru I. Ferdinand'ın diplomatik temsilcisi olarak İstanbul'a gönderilen Flaman diplomat, yazar ve bitki uzmanı Ogier Ghiselin de Busbecq ile başkanlığındaki heyet, Ankara'ya gelen ilk seyyahlardandır. Ogier Ghiselin de Busbecq ve maiyeti, seyahatlerine 22 Haziran 1553'te başlamış ve İstanbul'a 1554 yılında varmışlardır. O sırada Padişahın Amasya'da olması nedeniyle heyet, Gebze, İzmit, İznik, Ankara ve Çorum üzerinden Amasya'ya gitmiştir. Heyet Ankara'ya geldiğinde Latince ve Yunanca yazıtları kopyalamış, aynı zamanda antik abideleri, sikkeleri, yöresel çiçek ve hayvanları da kaydetmişlerdir (Forster, 1927, x, xiii, ss. 46, 50). Busbecq, mektuplarında Ankara keçileri, sof imalatı ve ticareti hakkında ayrıntılı bilgiler vermiş, o dönemde sofdan yapılmış giysilere sahip olmanın bir ayrıcalık olduğundan söz etmiştir. Ayrıca Ankara keçilerinin tüyelerinin çok ince ve parlak olduğunu, yere kadar uzandığını, tüyleri kırmak yerine tarayarak topladıklarını ve ipek kadar güzel olduklarını da söyleyen Busbecq, tüylerin işlenişi ile ilgili gözlemlerini şu satırlarla yansıtmıştır: "Keçiler sık sık dereye sokulmaktadır. Yedikleri kuru, ince otlar tüyelerinin de ince olmasına katkıda bulunuyor, başka çayırlara götürülürlerse tüyle-

rinin kalitesinin ve özelliklerinin değişeceği düşünülüyordu. Yöre kadınları tarafından yünden elde edilen iplik Ankara'da dokunarak boyanıyordu" (Forster, 1927, viii, x, xiii, ss. 46, 50).

Anıtlar hakkında da önemli gözlemleri olan Busbecq, Augustus Tapınağı'nı (Şekil 1) ve tapınağın duvarlarına kazınmış olan Augustus'un siyasi vasiyetnamesini içeren metni keşfetmiştir (Cuinet, 1890, s. 281; Van Der Vin, 1980, s. 464). Yazıtlar Janos Belsius tarafından kopyalanmış ve yapının çizimi ise Hans Dernschwam tarafından yapılmıştır¹. Dünya çapında, antik dönemden kalan en önemli abidelerden biri olan Augustus Tapınağı hakkında Busbecq'in yapının günümüzden 460 sene önceki durumu ile ilgili bilgi vermesi son derece önemlidir:

Burada Augustus'un başarılarının bir özeti verildiği çok güzel bir yazıt gördük. Maiyetimizdekilerin okunabilen kısımları kopyalamalarını sağladık. Yazıt, şu anda harabe halinde ve damsız olan yapının mermer duvarlarına kazınmıştır ve bina daha önce vali tarafından resmi ikametgâh olarak kullanılmış olabilir. İçeri girildiğinde yazıtın yarısının sağ tarafta, diğerinin de sol tarafta olduğunu görüyoruz. Üst satırlar hemen hemen mükemmel bir durumda olup orta kısımlardaki boşluklar yazıtın okunmasını zorlaştırmaktadır. En alt satırlar harab edildiği için okunur halde değildir. Yazıtın bir bölümünün zarar görmüş olması, Ancyra'nın Augustus'a ithaf edilmiş olması dolayısıyla üzüntü vericidir (Forster, 1927, s. 50).

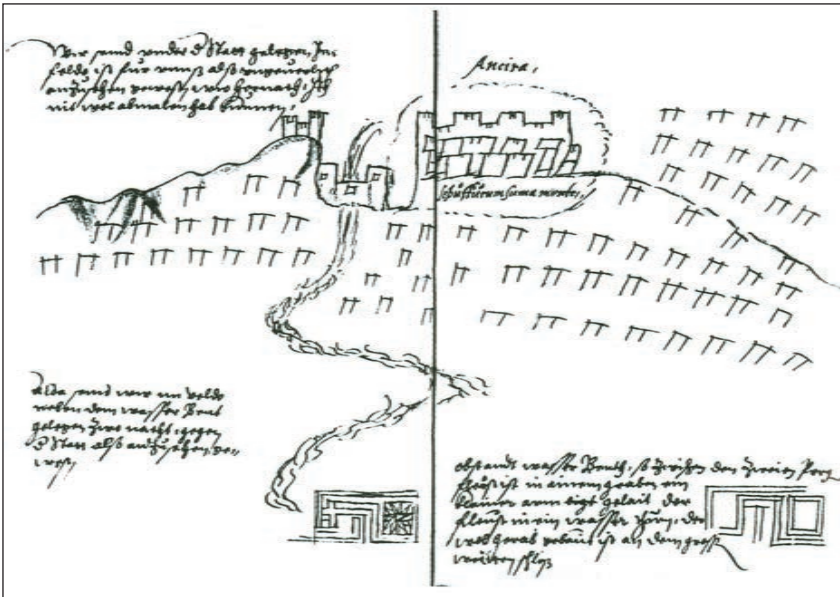
Şekil 1. Augustus Tapınağı gravürü. Kaynak: Perrot ve Guillaume, 1872, vol.II, pl. 16.

Busbecq'in maiyetindekilerle birlikte Ankara'ya gelen heyette yer alan bir diğer kişi de İstanbul'u görmek amacıyla bu seyahate katılmış olan Alman-Macar tacir Hans Dernschwam'dır. Dernschwam'ın günlüğü, özellikle Amasya'ya yapılan yolculuk sırasında ziyaret ettiği yerler hakkında verdiği bilgiler büyük önem taşır. Ayrıca Busbecq gibi Dernschwam'ın da Ankara'nın erken dönemine ait anlatımları şehir hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ankara'nın o zamanlar "Angur" ya da "Engarü" olarak adlandırıldığından ve küçük bir çay üzerindeki köprüden söz eden Dernschwam'ın olasılıkla sözünü ettiği köprü Akköprü, çay ise Çubuk Çayı'dır. Ayrıca topografik tanımlar yapan, Ankara ve çevresinin ağaçsız meralar ve çıplak dağlarla çevrili olduğundan söz eden yazar, şehir nüfusuyla ilgili gözlemlerini de aktarmış, o dönemde Ankara nüfusunun Türkler, Yunanlar, Ermeniler ve Yahudi halkından oluştuğunu belirtmiştir. Ankara keçileri ve sof endüstrisine de değinen Dernschwam, ham maddenin işlenmesinden söz etmiş ve Ankara'da çok sayıda dokumacının bu işte çalıştığına dikkat çekmiştir (Eyice, 1971, ss. 69-70; French, 1972, ss. 242-243; Dernschwam 1992, ss. 250-260). Bu durum, söz konusu dönemde bu endüstrinin çok geliştiğini ve şehir nüfusu için temel gelir kaynaklarından biri olduğunu göstermektedir. Ayrıca yazarın Bedesten'in (Bugünkü Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi) çeşitli malların satıldığı bir ticaret merkezi olduğuna değinmesi de Ankara'nın o dönemde önemli bir ticaret merkezi olduğunu bir kez daha doğrulamaktadır.

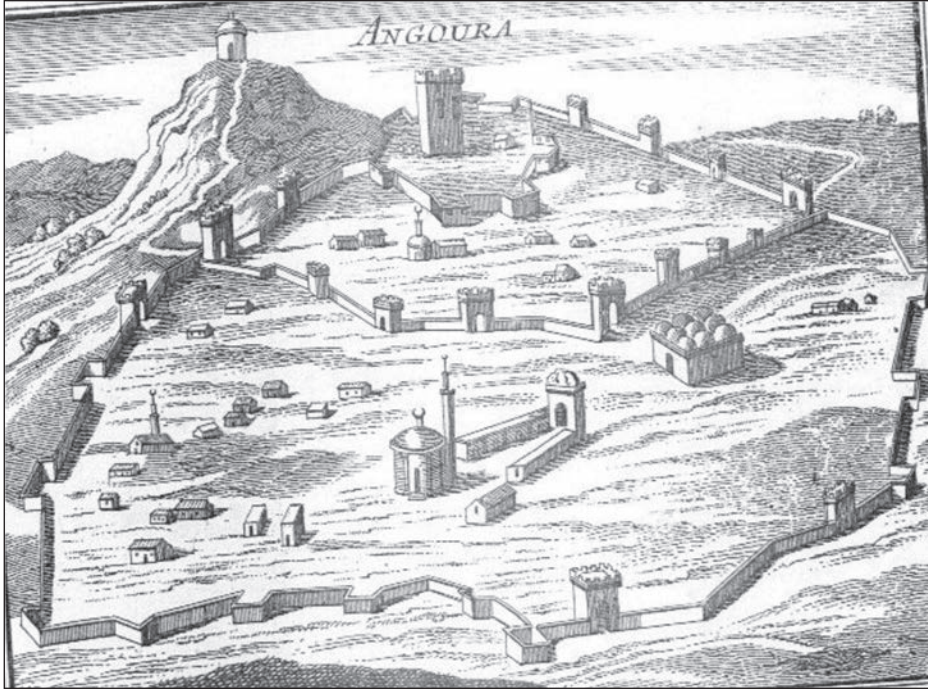
Bugün de Ankara'nın simgelerinden biri olan Ankara Kalesi ve çevresinin çizimlerini yapan Dernschwam (Şekil 2), kaleyi stratejik konumu yanında planı, devşirme malzemeden oluşan duvar örgüsü ve beşgen kuleleri açısından da değerlendirmiştir. Günümüzde olduğu gibi İç Kale'nin alçak ve kerpiç tuğladan inşa edilmiş evlerle kaplı olduğunu, şehrin sitadel çevresinden ziyade aşağıdaki düzlüğe doğru yoğunlaştığını ve caddelerin döşemesiz ve dar olup evlerin ise gelişigüzel inşa edildiğini belirten yazar, söz konusu dönem içinde Ankara'nın şehircilik tarihi açısından da önemli bilgiler vermiştir. Halen sürdürülmekte olan Ankara ile ilgili çalışmaların da gösterdiği gibi, Kale duvarları ve evlerin yapımı ile mezarlıklarda kullanılmış olan devşirme malzemelerin bolluğu, "antik dönem Ankara'sının çok daha büyük bir şehir" olarak değerlendirilmesi sonucuna o dönemde Dernschwam'ın da işaret etmesi bakımından ayrıca dikkat çekicidir (Dernschwam 1992, ss. 250-260).

Dernschwam'ın çizimleri, günlüğünde sözünü ettiği Kale'nin karşısındaki Hıdırlık Tepesi, buradaki savunma duvarları, tepedeki türbe ve devşirme malzemelerden yapılmış iki tepeyi (Kale ve Hıdırlık) birbirine bağlayan üç kuleli köprüyü göstermektedir. Notlarında duvarların aşağıdaki Bentderesi ve şehrin bu bölümünü korumak amacıyla yapıldığına değinmiştir (Dernschwam, 1992, ss. 250-260). Lucas'ın da gravüründe betimlediği surlar (Şekil 3) ve Derschwam'ın Bentderesi'ni "dokumacıların tiftikten yapılmış kumaşları yıkadıkları bir yer" olarak tanımlaması,

Şekil 2. Ankara Kalesi ve Hıdırlık Tepesi (Dernschwam çizimi).

Kaynak: Renda, Durukan, Öztan, Yaman, Akpolat, Müderrisoğlu ve diğerleri, 2004.

Şekil 3. Lucas'ın Ankara Kalesi gravürü.

Kaynak: Lucas, 1714.

bu bölgenin sof endüstrisi içindeki önemine işaret etmekte ve surların bu yerin korunması için muhafaza edildiğini düşündürmektedir. Diğer seyyahlar gibi Augustus Tapınağı'nı da ziyaret eden yazar, duvarlardaki yazıtlardan da söz etmiş ve tapınağın içini şu şekilde tanımlamıştır: "Tavanı yoktur, her iki tarafta da imamlar için 10 oda bulunmaktadır. Yapının güney kısmında üç yüksek pencere ve demir parmaklıklar yer alır". Augustus Tapınağı dışında Julian sütunu (Belkıs Minaresi) gibi Ankara'nın Roma dönemi abidelerine de değinmesi Dernschwam'ın çevreyi dikkatli bir şekilde gözlemlediğini kanıtlamaktadır (Eyice, 1971, ss. 69-70; Babinger, 1986, ss.190-193; Dernschwam 1992, ss. 250-260).

18. yüzyılda Ankara'yı ziyaret eden Fransız seyyah Paul Lucas, tüccar, tabiat bilimci, hekim ve Kral XIV. Louis'nin eski eserler uzmanıydı. Lucas Yunanistan, Türkiye, Levant ve Mısır'a yaptığı seyahatler sırasında Ankara'ya da gelmiştir. Özellikle Augustus Tapınağı, kale duvarları ve antik parçalarla ilgili gözlemleri dikkat çekicidir. Lucas'ın Ankara Kalesi ile ilgili betimlemesi, notlarına şu şekilde yansımıştır:

Ankara'da antik döneme ait bir tapınağın önünde ve Hacı Bayram Camii'nin yanında iki büyük duvar sırası bulunmaktadır. Bu duvarlar sütun parçaları, sütun başları, zengin bir şekilde bezenmiş mermer parçalar-

dan oluşur. Duvarlar çok uzaklarda olmayan büyük bir şehrin kalıntılarında inşa edilmiştir (Lucas, 1714, ss. 109-111,114).

Ankara sitadelini tasvir eden bir gravür de çizen Lucas (Şekil 3), bu gravüründe Dernschwam'ın da sözünü ettiği ve çizimini yaptığı Ankara Kalesi'ni Hıdırlık Tepesi'ne bağlayan duvarlarla, Hıdırlık Tepesi'ndeki türbeyi göstermiştir. Dernschwam'dan 140 yıl kadar sonraya ait olan gravürde sözü edilen savunma duvarlarının muhafaza edilmesi Bentderesi ve çevresinin o dönemdeki önemine işaret etmektedir. Ayrıca gravürde iç ve dış surlar, Hisar Kapısı, Akkale, Bedesten ve Celali İsyanlarına karşı inşa edilmiş olan Osmanlı surları da görülmektedir. İç surların beşgen kuleleri tasvir edilmemiş ve bütün kuleler dikdörtgen şekilde gösterilmiştir. Lucas, Ankara Kalesi'ni tarihleme konusunda yanılmış ve kalenin 60 yıldan daha eski olamayacağını ve şehri hırsızlardan korumak amacıyla inşa edildiğini düşünmüştür. Seyyah, Kaleyi Osmanlı surlarının bir parçası olarak düşünmüş olabilir. Savunma duvarlarının yapı malzemelerine de değinerek Apollon, Priapus, kabartmalı mermer parçaları ve yazıtlardan söz eden Lucas'ın anlatım ve tasvirlerinde yanılmalar olsa da Ankara sitadeli ve çevresini o zamana kadar en iyi resmeden seyyah olduğu için çalışması dikkate değerdir (Lucas, 1714, s. 114).

Lucas'ı Fransa Kralı XIV. Louis'nin emriyle Türkiye'ye yollanan Fransız botanist Pitton de Tournefort takip etmiştir. Bu seyahati sırasında Ankara'ya da uğrayan Tournefort'un (1717, ss. 442-452), "Ankara'nın Anadolu'nun en güzel şehirlerinden biri" olduğunu yansıtan notları şu şekildedir:

...Türkler tarafından Engour diye telaffuz edilen Angora Levant'ın diğer şehirlerinden daha çok hoşumuza gitti... Angora Anadolu'nun en iyi şehirlerinden biridir ve ihtişamını göstermektedir; yollarda sütunlar ve eski mermerler görebilirsiniz....

...Tzetzes'in söylediği gibi şehrin kurucusu olan İmparator Augustus'un şehri bezemiş olduğu kesindir. Bu nedenle şehir sakinleri İmparator'a olan minnettarlıklarını göstermek için en büyük abideyi ona adanmışlardır. Abide büyük taş bloklardan ve beyaz mermerden inşa edilmiştir. Giriş kısmının köşeleri hâlâ ayakta.

Augustus Tapınağı ve o dönemde Ankara'nın her tarafına dağılmış olan devşirme malzemelerin zenginliği Tournefort'un Ankara'nın Anadolu'nun en güzel şehirlerinden biri olduğunu düşünmesinin bir nedeni olarak açıklanabilir. Zira Ankara'daki yazıtların ve devşirme malzemenin zenginliği, Ankara'yı Anadolu'nun diğer şehirlerinden ayırmaktadır. Bugün bile özellikle Kale duvarları ve çevresinde görülen yazıt, sütun, arşitrav, kabartma ve stellerin yer aldığı malzeme dikkat çekerken söz konusu dönemdeki yoğunlukları göz önüne alındığında, gelen sey-

yahların olasılıkla Roma dönemi Ankara'sının çok önemli bir merkez olduğunu düşünmelerine neden olmuştur. Özellikle Augustus Tapınağı ve yazıtları ile sözü geçen devşirme malzemeler ve diğer yazıtlar daha sonra gelen seyyahların da ilgi odağı olmuş ve defalarca kopyalanmıştır².

Tournefort, Ankara şehrini resmeden bir gravür de yapmış (Şekil 4), Kale surlarını ziyaret etmiş ve bu zengin malzeme ve yazıtların surların inşasında kullanıldığına değinmiştir:

Ankara Kalesi birbirini çevreleyen üç surdan oluşmuştur ve duvarları beyaz büyük mermer bloklardan ve Pofir'e benzeyen bir taştan inşa edilmiştir. Şehrin duvarları alçaktır ve zayıf mazgallı siperlerle son bulur. Sütun, arşitrav, sütun başları, kaideler ve diğer antik parçalar özellikle kule ve kapıların duvar örgüsünde karışık bir şekilde kullanılmıştır³ (Tournefort, 1717, ss. 452-455).

Yazar, duvarlarda üzerlerinde yazıt olan birçok mermerin bulunduğunu ve bu yazıtların çoğunun Yunanca ve diğerlerinin de Latince, olduğunu söylemiştir. Yazıtların çoğunun iç Kale'deki duvarlarda olduğuna değinen Tournefort, şehir dışında ve Ermeni manastırının çevresinde de (Aziz Meryem Manastırı) rastladığı yazıtlardan söz eder. Bu yazıtlar Çubuk Suyu kenarında bulunan güzel antik mermerler, sütunlar, arşitravlar, kaideler ve sütun başlarına kazanmıştır (Tournefort, 1717, ss. 452-461).

Şekil 4. Tournefort'un Ankara gravürü.
Kaynak: Tournefort, 1717.

18. yüzyılda Ankara'ya gelen seyyahlardan bir diğeri de, İngiliz antropolog Richard Pococke'dur. Pococke, Ankara'dan "A Description of the East and Some Other Countries" adlı günlüğünde söz etmiştir. Ankara'nın tarihiyle ilgili bazı bilgiler vermesine, topografya ve Ankara Kalesi'nin konumuyla ilgili tanımlar yapmasına rağmen kalenin yapıldığı tarih ve duvarların yapı tekniği ile ilgili verdiği bilgiler yanlıştır:

Şehrin halihazırdaki duvarları kötü bir şekilde inşa edilmiştir ve genel olarak antik dönem yapılarına ait ve sadece çamurla birleştirilmiş taşlardan oluştuğu için taşların büyük bir bölümü düşmüştür; duvarlar ülkeyi kasıp kavuran ve daha sonraları paşa yapılan asi Gadick'e karşı korunmak amacıyla 60 yıl önce inşa edilmişlerdir (Pococke, 1745, ss. 86-87).

16. ve 17. yüzyıllarda saldırılarıyla Ankara'dan gelip geçen tüccar kervanlarına büyük zarar veren ve ticareti engelleyen Celali çetelerine karşı yaptırılan Osmanlı surları günümüze kadar korunamadığından bu duvarlarda kullanılan yapı tekniği ve yapı malzemesi hakkında bilgimiz yoktur. Bununla birlikte Pococke'un tanımında "genel olarak antik döneme ait taşlar" sözüyle bahsedilen duvarların büyük olasılıkla Ankara Kalesi duvarları olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Pococke'un da Lucas gibi duvarları 60 yıl öncesine tarihlemek gibi bir yanlılığı olmuştur. Duvarların alt kısımlarına ait orijinal yapı tekniği bugün de korunmuş vaziyettedir. Özellikle üst kısımlar çeşitli dönemlerde tamir görüp yenilenmiştir. Pococke'un tarifine dayanarak, ziyareti sırasında bazı duvarların üst kısımlarının büyük olasılıkla harap bir durumda olduğu ve değerlendirmesini bu kısımlara bakıp yaptığı düşünülebilir. Yine de Ankara'nın evleri ve şehir planlaması hakkında tanımlar yapmış ve 18. yüzyılda Ankara'nın durumu ile ilgili aydınlatıcı bilgiler vermiş olan, ayrıca Augustus Tapınağı, Hacı Bayram Camii ve Bedesten gibi bazı belli başlı tanınmış yapılara da değinen yazara ait notlar, Ankara tarihi açısından önem taşımaktadır (Pococke, 1745, ss. 87-88).

Asker, seyyah ve diplomat olan John Macdonald Kinneir, Anadolu'ya 1813-1814 yıllarında gelmiştir. Ankara ile ilgili gözlemleri şehrin tarihi geçmişi ve topografik tanımlardan oluşmaktadır (Kinneir, 1818, ss. 61-67). Kalenin konumunu İskoçya'daki Edinburg Kalesi'nin konumuna benzeten Kinneir, Ankara ve çevresini şu şekilde tanımlamaktadır: "Ankara kuzey ve doğudan dağ sıralarıyla çevrilmiş küçük tepeler üzerine kurulmuştur. Kale yüksek bir kayanın üzerindedir ve Edinburg'daki Kale'nin konumuna

benzemektedir; üç yönden dik ve güneyden aşağıya doğru yamaçlıdır" (Kinneir, 1818, s. 64). Yazarın Kale ile ilgili gözlemleri oldukça kısadır, Kale'nin harap durumu, şekli, yapı malzemeleri, duvar örgüsü ve boyutlarından bahsetmiştir (Kinneir, 1818, ss. 64, 67-69, 71). Yazarın kale ile ilgili kısa tanımlaması şu şekildedir: "Kale, şu anda yıkılmaya yüz tutmuş ve harap durumu göz önüne alındığında savunma için uygun değildir. İnşasında kullanılmak üzere antik döneme ait birçok yapıdan malzeme alınmıştır" (Kinneir, 1818, s. 64).

Fransız tarihçi, mimar ve arkeolog Charles Texier, Anadolu'ya yaptığı geziyle ilgili çalışmalarda ziyaret ettiği Ankara'nın tarih ve mimarisıyla ilgili önemli bilgiler vermiş ve bunları mimari özellikleri yansıtan *Description de l'Asie Mineure I* ile *Principal Ruins of Asia Minor* adlı eserlerinde çizim ve gravürlerle desteklemiştir (Şekil 5). Texier, Augustus Tapınağı'ndan çok ayrıntılı bir şekilde söz etmiş, Ankara'da görmüş olduğu Roma Dönemi kalıntılarının Roma'daki yapılardan daha gösterişli olduğunu söyleyecek kadar etkilenmiştir: "İtalya'da klasik tapınakların kapıları nadiren muhafaza edilmiştir ve sadece iki kapı vardır ve bunların detayları Ankara'dakiler kadar güzel değildir" (Texier, 1839, s. 172). Texier'in sözünü ettiği Roma Dönemi yapılarının en güzel örnekleri Ankara Kalesi'nin

Şekil 5. Texier'in Ankara Augustus Tapınağı gravürü.

Kaynak: Texier, 1865, pl.23.

batı ve güney kısımlarında fragman halinde kule ve duvarlarda yapı taşı olarak kullanılmış olanlardır. Perrot'un fazla görkemli bulunduğu bu örneklerin Texier tarafından başka bir gözle yorumlanması, Ankara'yı ziyaret eden seyyahların görüşlerinin birbirinden farklı olduğunu göstermektedir. Texier, yazıtlardan edindiği bilgilerden Roma dönemi Ankara'sında Hipodrom, gymnasium, hamamlar, su kemerleri, tiyatro ve birçok tapınağın da bulunduğu söz etmektedir (Texier, 1839, s. 172; Texier ve Pullan, 1865, s. 45). Notlarında Ankara'yı şu şekilde tarif etmektedir:

Şehir doğudan batıya doğru genişleyen bir tepenin üzerindedir. Bu tepe volkanik bir kayadır. Galatia Roma eyaleti olduktan sonra surlar aşağıdaki ovaya doğru uzanmış ve tepe üzerindeki kısımları tekrardan desteklenerek büyük bir sitadel oluşturulmuştur. Roma hamamının kalıntıları hâlâ tanınabilir bir haldedir. Bu harabeler bugünkü şehrin dışında kalmaktadır. Çift sıra surlar hâlâ yerindedir fakat şehire yöneltilmiş olan birçok saldırının izleri görülmektedir ve duvarların birçok yeri antik abidelerden alınmış parçalarla tamir edilmiştir. Surların önünde hendek bulunmamaktadır. Surlar arazinin kıvrımlarını takip etmektedirler ve bu yüzden bazı noktalarda vadi seviyesinden yüzlerce metre yükselirler. Kale duvarlarında bol miktarda kişilerin anısına yapılmış ve yüceltici steller bulunmaktadır. Sur duvarlarında aşağıdan yukarıya kadar şehrin idari olaylarını betimleyen yazıtlar yer alır⁴. Romalıların inşa ettiği en güzel yapılar şehrin aşağı kısımlarında bulunmaktadır (Texier, 1839, ss.171-184).

Texier'in Hamam kalıntılarının şehrin dışında kaldığını söylemesi, 19. yüzyılın ilk yarısında hamamın bulunduğu Çankırı Kapı Caddesi'nin, şehrin dışında kaldığını göstermektedir. Dolayısıyla bu tanımlama Texier'in ziyareti sırasındaki şehir boyutlarının Roma dönemi şehrinde daha küçük olduğunu düşündürmektedir.

Kraliyet Coğrafya Derneği tarafından araştırma grubundan sorumlu olarak Osmanlı topraklarına yollanan İngiliz seyyah, aynı zamanda cerrah, coğrafyacı, jeolog, yazar ve editör olarak da tanınan William Francis Ainsworth, Ankara'yı 1842 yılında ziyaret etmiştir. Yazar, diğer seyyahlar gibi Ankara'daki antik malzeme, yazıtlar ve Kale ile ilgili gözlemlerini yansıtmıştır:

...birkaç masif fakat düzensiz tapınak harabeleri, askeri karakollar ve diğer kamu binaları yanında Kale'deki birçok yazıt ve daha ziyade kabaca yontul-

muş aslan heykelleri olasılıkla Roma dönemine aittir ve aynı zamanda kısmen Galatların sanat anlayışını da resmetmektedir; fakat o döneme ait olduğu doğrulanmış çok az kalıntı olduğu görülmektedir. Bizans Dönemi mimari kalıntılara daha sık rastlanmaktadır ve geleneksel bir şekilde Maximinus'u yenen Licinius'a ithaf edilmiş iddali olmayan bir sütun, şehirde ve Kale duvarlarındaki birçok heykel, bazı yazıtlar ve çeşitli mezar ve abideler bu dönemi resmetmektedir. Daha geç döneme ait kalıntılar arasında şu andaki haliyle Kale, tarihi belli olmayan eski bir kilise, belli bir yere kadar uzanan bir yeraltı geçidi ya da su yolu ve tepenin en yüksek noktasında bulunan küçük bir kale bulunmaktadır (Ainsworth, 1842, ss. 132-133).

Sözü edilen yeraltı geçidi olasılıkla Jerphanion ve Mamboury'ninde bulunduğu Kale'nin kuzey bölümünden Bentderesi'ne doğru uzanan yeraltı geçididir⁵. Burada Küçük Kale olarak adı geçen yapı da Akkale'dir. Ainsworth, Ankara'daki heykeller ya da devşirme malzemeler hakkındaki gözlemlerini Galatların Roma sanatını kendilerine özgü yorumladıkları olasılığını dikkate alarak yapmış olabilir. Sözü ettiği Bizans Dönemi bugünkü Kale ve devşirme malzemelerle bezenmiş duvar örgüsüdür. Bunun dışında mezarlarda ve şehirde görmüş olduğu devşirme malzemeler ise, Bizans Dönemi mimarisini yansıtmaktan ziyade antik dönemden kalma heykel, sütun ve yazıtların Bizans döneminde stel, yapı taşı ve dekorasyon amacıyla devşirme olarak kullanılmalarıdır. Yazıtların çoğunluğu ise Roma ve Bizans Dönemleri'ne ait olup Latince ve Yunanca yazılmışlardır (Mitchell, 1977; French, 2003).

İngiliz jeolog William John Hamilton, Ankara'ya Anadolu'ya yaptığı seyahat sırasında gelmiştir (Hamilton, 1842a, ss. 418-429). Hamilton, şehrin o dönemdeki özelliklerinin yanında Augustus Tapınağı, Ankara Kalesi ve yazıtlardan da söz etmiş ve tapınağın yazıtlarını da kopyalamıştır (Hamilton, 1842b, ss. 417-427). Yazarın Ankara ile ilgili izlenimleri şu şekildedir:

Ankara'da çok fazla yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtlara kapı girişleri, evlerin avluları ve özellikle sitadelin duvarları olmak üzere şehrin her tarafında rastlanmaktadır. Sitadel üç sur hattıyla korunmakta ve Kalenin bütün kapıları gece kapatılmaktadır. Dış duvarlar çok geniş bir alanı çevrelemektedir ve burada çoğu Ermeni olan 4000 ya da 5000 kişi yaşamaktadır. Bu kısımda çok fazla yazıt bulunmakla beraber yazıtların çoğu İç Kale diye adlandırılan ikinci ya da orta sur hattında

yer almıştır. Bu duvar hattı kare şeklinde birçok kule ile sağlamlaştırılmıştır ve hem kuleler hem de kuleleri bağlayan duvarlar bazı durumlarda yukardan aşağıya kadar beyaz mermer parçalar, kabartmalar, yazıtlar, çelenk kabartmalı stel, boğa başları, karyatidler, sütunlar ve ithaf yazıtlarının bulunduğu arşitrav parçalarıyla inşa edilmişlerdir. Duvarlar bu görünüşleriyle gerçekten zengin bir müzenin duvarlarına benzemektedir. Tepenin en üst noktasındaki kale, Akkaledir; duvar örgüsünde az miktarda mermer blok vardır ve tamamen koyu porfirden yapılmıştır. Çok büyük bloklar tarzında yapılan bazı parçalar bunların bir zamanlar antik yapılara ait oldukları izlenimini vermektedirler (Hamilton, 1842a, s. 423).

Hamilton'un sözünü ettiği İç Kale duvarlarında iki yuvarlak kulenin dışında diğer kulelerin hepsi beşgen şeklindedir ve hiçbir kare şekilli kule yoktur (Sülüner, 2005, Map 1). Tanımladığı devşirme malzemeler göz önüne alındığında Kale'nin Halife Mutasım'ın 838'deki Anadolu seferi kuşatmasında büyük zarar görmüş (Vasil'ev, 1935, s.145, 149, 152, ss. 155-160, ss. 295-310; Ostrogorsky, 1956, s.185) ve daha sonra 9. yüzyılda Bizans İmparatoru III. Mikhael'in yeniden inşa ettirdiği bölüm olan güney kısmı yani "Zindan Kapı" (Parmak Kapı) denen mevkiyi kast ettiği düşünülebilir. Zira tüm kalede Roma Dönemi'ne ait en çok yazıt ve devşirme malzemenin olduğu kısım burasıdır. Buradaki yazıtlar Hamilton tarafından da kopyalanmıştır (Hamilton, 1842b, s. 427). Yazarın duvarlarının koyu porfirden döşendiğini söylediği Akkaledin çok büyük bir kısmının yapı malzemesi olan andezit, Kale'nin bulunduğu tepede bol miktarda bulunmakta ve Akkaledin temeller üzerine oturmaktadır. Bu durum malzemenin bol kullanılma nedenini de açıklamaktadır.

Amerikalı misyoner rahip, yazar ve ressam Henry John van Lennep, Osmanlı Dönemi'nde, misyonerlik yaptığı sırada, Ankara'ya da uğramış, kendinden önceki seyyahlar gibi topografik tanımlar, kale ve çevresine ait gözlemler yapmıştır. Yazar, pazar yerleri ve batıda surların yanında ve dış kalenin iç kısmında yerleşmiş olan Müslüman halktan da söz etmiştir. Dış Kale'nin güney doğusundaki Hisar Kapısı'nı tarif eden ve kapının yanlarındaki kulelerin duvar örgüsündeki mermer devşirme malzemeleri ve kapının her iki yanında duran kırık mermer aslan heykeline de değinen Van Lennep'in (1870, s. 174) tanımlamaları, 19. yüzyılın sonlarında Ankara Kalesi ve civarında devşirme malzemelerin günümüze kıyasla çok daha zengin olduğunu da göstermektedir: "Antik döneme ait sanata ve görkeme her adımda

rastlanan bu şehir bu zenginlik açısından şimdiye kadar bu ülkede ziyaret ettiğim şehirler içinde istisnadır. Fakat sadece parçalardan oluşmaktadır ve zamanın yıkıcı etkilerine hiçbir yapı dayanmamıştır" (Van Lennep, 1870, s. 175). Yazar, Ankara Kalesi dışında Ermeni kilisesinin yanındaki yerlerde birçok antik mermer sütun parçaları da görmüştür: "Avrupalı sakinlerin mezar taşları Jüpiter Tapınağı'nın harabelerinden alınmıştır. Bunlar lahit, pervaz, sütun başlıkları, ya da sunak parçalarıdır" (1870, ss. 181-182). Lennep'in (ss. 189-190) Ankara Kalesi betimlemesi de oldukça detaylı ve gerçeğe uygundur:

Tepenin üstünde yer alan kaleyi ziyaret ettim. Sarp kayalıkla korunduğu için erişilemez bir konumda olan kuzey tarafı dışında kalenin üç tarafı da duvarlarla çevrilidir. Surları destekleyen kuleler genellikle karedir, fakat ikinci ya da orta surlar gemi pruvası şeklinde çıkıntı yaptıkları için olağan dışı bir görüntüleri vardır. Üçüncü ve dış surlar en harap ve görüldüğü üzere en eski olanıdır; bu eski duvarların alt kısımları büyük bloklardan, üst kısımları da tuğladan örülmüştür; bazı kısımlarının onarıldığı bellidir. Batı kapısı yanındaki kuleler sağlam bir şekilde inşa edilmiştir. Tepenin üst kısmında barut bulundurulmuş küçük bir kale yer almaktadır. Söylentiye göre orada eski zırhlar muhafaza edilmektedir. Tepenin en yüksek bölümünde sadece Türklerin yaşadığı görülmektedir ve burası sessiz ve kalabalıktan uzaktır. Antik binalardan alınmış parçalarla inşa edilmiş birkaç cami gördük. Sur ve ev duvarlarında birçok eski taş, sunaklar, heykeller ve yazıtlar bulunmaktadır; burada bir koyunun başının üstüne pençesini koymuş bir aslan heykelinin resmini yaptım. Bu heykel kuzeyde uçurumun yanında bulunmaktadır. Tepenin en yüksek yeri olan bu noktada engin ve güzel bir manzara vardır. Güneyden ve batıdan ufka doğru büyük bir ova açılmaktadır. Kuzey ve doğuda arazi tepeli ve bağlar ve kır evleriyle kaplıdır. Ayaklarımızın ucunda daha önce kıyısında gezindiğimiz dere akmaktadır. Bu derenin aktığı dar vadi son derece bereketlidir ve sarp kayalığın altında yürüyen veya ata binen insanları fark edebiliyoruz.

Van Lennep'in gözlemleri gerçeği tamamen yansıtmaktadır. Takriben 140 sene önce yapılmış olan bu gözlemler, o dönem Ankara'sının Roma Dönemi yapılarından kalma birçok heykel, yazıt, sunak, sütun, sütun başlığı gibi parçaların çokluğunu bir kere daha doğrulamakta ve yazarın da belirttiği üzere Ankara'nın bu konuda Anadolu'nun diğer kentleri yanında daha zengin olduğunu vurgulamaktadır.

Günümüzde bu antik parçaların akıbeti bilinmemekle birlikte yapılan tanımlardan bugüne kıyasla sayılarının çok daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, Kale topografisini de gerçeğe uygun bir şekilde tanımlamış ve İç Kale'nin beşgen kulelerinden söz ederek Ankara Kalesi'nin mimari açıdan en önemli unsurlarından birini ortaya koymuştur. Ancak dış surların en eski surlar olduğunu düşünmesi, surların görünümü yüzünden bu konuda yanıldığını göstermektedir. Zira iç surların, dış surlara kıyasla daha eski olduğu kanısı daha yaygındır (Jerphanion, 1928, s. 147, 190; Foss, 1977, s. 74). Buna karşılık daha önceki seyyahların da belirttikleri gibi duvar örgüsü tarifi gerçeğe uygundur. Bugün yazarın tanımladığı harap duvarlar restore edilmiş olup İç Kale'nin birçok bölümünden daha düzgün bir durumdadır. Yine sözü geçen batı kapısı bugün duvarla örülmüştür ve bu kısımda toprak seviyesi yükselmiş ve neredeyse kale burçlarının hemen altına kadar ulaşmıştır. Tepenin üst kısmındaki küçük kale olarak adı geçen yapı ise, İç Kale'nin kuzeydoğu köşesindeki Akkale'dir. Van Lennep'in resmini yaptığı aslan heykeli bugün yoktur ve sözü geçen antik parçalar da yazarın ziyaret ettiği döneme kıyasla azalmıştır. Bağlar ve kır evleriyle kaplı olan kuzey ve doğu kısımları ise bugün tamamen evlerle kaplıdır. Bentderesi'nin yerini ise yine aynı adı taşıyan Bentderesi Caddesi almıştır.

Fransız arkeolog Georges Perrot, Ankara'ya 1861'de Anadolu'ya yapılan arkeolojik gezi sırasında gelmiş ve gezi sonuçlarını *Exploration Archeologique de la Galatie et de la Bithynie d'une Partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont* adlı eserinde yayımlamıştır. Perrot arkeolog olması nedeniyle daha çok Roma ve Bizans Dönemleri'ne ait kalıntılar ve yazıtlarla ilgilenmiştir ve yazıtları kopyalamıştır. Perrot'nun Roma Dönemi kalıntılarıyla ilgili görüşleri şöyledir:

Antik dönem Ankara'sındaki harabeler ve çok sayıda ve her tipte parçalar Ankara'nın Roma İmparatorluğu döneminde kamuya ait ve özel yapılarla bezendiğini ispatlamaktadır. Fakat bu abidelerin çoğunluğu görkemli bir stilde olup süslemeler ağırdır. Bu özellik Pessinus ve Tavium'daki yapıların Ankara'dakinden daha üstün olduğunu göstermektedir (Perrot ve Guillaume, 1872, s.270).

Roma Dönemi surları hakkında pek çok öneride bulunmakla birlikte surların seyrettiği rota tam olarak bilinmemektedir⁶. Bu dönem surları ile ilgili yorumlarda da bulunan Perrot bu surlardan geriye hiçbir şey kalmadığını ve

bu eski duvarların daha sonra inşa edilen yapıların altında saklı kalmış olabileceğini belirtmiştir. M.Ö. 3. yüzyılda barbar istilalarında bu surların tekrar inşa edilip sağlamlaştırıldığından ve bu durumu yine kendisinin okuduğu bir yazıtta da tespit ettiğinden bahseden Perrot, söz konusu yazıtın duvarı inşa ettiren bir hayırseverin anısına kazındığından söz etmiştir. Perrot'nun o dönemde sözünü ettiği duvarın bir bölümü bugün Çankırı Kapı Caddesi'ndeki Roma Hamamı'nda ortaya çıkarılmıştır. Perrot ayrıca bu surlara ait ayrıntılı bilgiler vermiştir (Perrot ve Guillaume, 1872, s. 267).

Fransız coğrafyacı Vital Cuinet (1890), Anadolu'daki şehirler üzerine yaptığı çalışmalar sırasında Ankara'ya gelmiş ve gözlemlerini *La Turquie d'Asie, Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonne de Chaque Province de L'Asie-Mineure* adlı çalışmasında aktarmıştır. Cuinet (1890, s. 281), kendisinden önce gelen seyyahların gözlemlediği gibi, antik abidelerin Ankara'da diğer birçok yerden daha fazla olduğunu ve yapıların duvarlarında görülen antik döneme ait parçaların hemen hemen hepsinin yazıtlardan oluştuğunu söylemiştir. Augustus Tapınağı'na giden ve yazıtları hakkında da bilgi veren yazar, gözlemlerini şu şekilde dile getirmiştir: "Ünlü yazıt birçok kez kopyalanmış ve Avrupa'ya götürülmüştür; ilk olarak 1554'te Agria piskoposu Antoine Wrandis ve sonrasında Almanya elçisi Guillaume Busbecq tarafından kopyalanmıştır". Cuinet aynı kitabında, Ankara'da Nerva, Trajan ve Caracalla gibi Roma İmparatorlarına ithaf edilmiş başka tapınaklar olduğuna da değinmiş ve Ermeni mezarlığındaki Antonine Tapınağı'ndan gelmiş olan yazıttan da bahsetmiştir (ss. 281-282).

İnşaat mühendisi olan Henry C. Barkley ve dünyanın çeşitli yerlerine yaptığı seyahatleri yayımlayan yazar Lady Dorothy Mills de Ankara'yı ziyaret eden Avrupalı seyyahlar arasındadır. Barkley'in (1891, s. 103) gözlemleri, yaptığı topografi ve şehir tanımları bilgi verici olsa da Kale ile ilgili tanımlarında bazı yanlışları olduğu görülmektedir. Bu durum kendisinin arkeolog ya da tarihçi olmamasından kaynaklanıyor olabilir. Gözlemlerinde şehirdeki hemen hemen her avluda güzel sütun başlıklarının bulunduğu ve bunların başka işlevler için kullanıldığına değinmiş, kendinden önceki seyyahlar gibi Augustus Tapınağı ve Ankara keçilerinden de bahsetmiştir (1891, ss. 105-108). Lady Dorothy Mills ise Ankara'yı 1926 yılında Erken Cumhuriyet Dönemi'nde ziyaret etmiş, Kale mevkiindeki müzeden ve mimari kalıntılardan söz ederek dönemin Ankara'sı hakkında bilgiler vermiştir (Mills, 1926, ss. 23-24).

Sonuç

Ankara'nın 16. yüzyıldan itibaren yün ve kumaş pazarında adını duyurması şehre farklı ülkelerden yatırımcı ve seyyahların gelmelerine sebep olmuş, bu durum gözlemlerini çizim ve gravürlerle destekleyen seyyahların Ankara tarihi ve arkeolojisine önemli katkılarda bulunmalarını sağlamıştır. Seyyahların bazılarının özellikle Ankara Kalesi surlarıyla ilgili yanılgıları olmasına rağmen genel olarak verdikleri bilgiler söz konusu dönemlerin Ankara'sını doğru olarak anlatmaktadır. Bu bilgilerin ışığında şehrin daha eski dönemleriyle kıyaslama yapılarak farklı dönemlerdeki sınırları ile ilgili yorumlar yapabilmek mümkündür.

Texier'in (1839, ss. 171-172, 184) Roma Hamamı kalıntılarının o zamanki şehrin dışında kaldığına değindiği yayınında, Roma Dönemi Ankara'sının sonraki dönemlere kıyasla daha geniş bir alana yayıldığı anlaşılmaktadır. Kale duvarlarında çok yaygın bir şekilde kullanılmış olan, özellikle antik dönem yapılarına ait mimari parçalar ve yazıtlar, 3. yüzyılın sonlarında başlayan ve diğer yüzyıllarda daha yoğun bir şekilde devam eden saldırılarla yavaş yavaş küçülen şehir sınırının Bizans Dönemi'nde Kale duvarları içine sıkıştığını göstermektedir (Stratos, 1968, s. 259). Bu durum Roma Dönemi Ankara'sındaki yapıların yıkıma uğrayarak yeni sınırları belirleyen kale duvarlarında yapı malzemesi olarak kullanıldığını anlamamızı sağlamıştır. Seyyahların Roma Dönemi yapılarından arta kalan arşit-rav, sütun, sütun başlığı, sunak, heykel gibi mimari öğelerin bolluğuna değinmeleri yanında özellikle bu dönemden kalma yazıtların zenginliğini vurgulamaları, Ankara'nın söz konusu zaman içinde önemini gösteren maddi kültür belgelerinin kanıtlarını oluşturmaktadır. Kayda geçirilmiş yazıtlar ve devşirme malzeme yanında bugün halen yerinde görülebilen Augustus Tapınağı, Roma Hamamı, Tiyatro gibi kalıntılar da Ankara'nın Roma Dönemi'nde birçok yapı ile donatıldığını ve antik dönem Anadolu şehirleri arasında çok önemli bir yeri olduğunu diğer mimari kanıtlarıdır. Söz konusu seyahatnameler arasında yer alan bazı seyyahların Kale duvarlarının harap görünümünden söz etmeleri, Kale'nin birçok defa saldırıya uğrayıp defalarca tamir gördüğünü düşündürmektedir. Duvarların alt kısımlarına ait taş örgü sırasındaki blokların karışık bir şekilde dizilmiş olmaları da saldırılar sırasında yapılan tamiratların yeni saldırılara karşı mümkün olduğunca hızlı gerçekleştirildiğini göstermektedir.

İşaret edilen mimari kalıntılar ve Roma Dönemi yazıtları yanında Bizans Dönemi'ne ait yazıtlar da bu dönem

Ankara'sı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamışlardır. Özellikle Hamilton ve Perrot'nun kaydettiği bazı yazıtlar İç Kale'nin güney ve güneydoğu kısımlarının 9. yüzyılda yeniden inşa edildiğini göstermektedir (Hamilton, 1842b, s.427; Perrot ve Guillaume, 1872, ss. 240-241). Bu belgeler önemli bir arşiv olup şimdiye kadar yapılmış ve yapılacak olan Ankara ile ilgili çalışmalara büyük katkı sağlamaktadırlar.

Sonuç olarak seyyahların verdiği bilgilere dayanarak elde edilen veriler, bugün pek çoğu tahrip olmuş ya da yerinde olmayan eserler ve kayıtlar hakkında bilgi sahibi olmamıza olanak sağlamaktadır. Bazı yanılgılar dışında yapılan plan ve çizimler ile kaydı yapılan Roma ve Bizans Dönemleri'ne ait yazıtlar bu çok önemli arşivin günümüze kadar gelmesine olanak tanımıştır.

Notlar

- 1 Augustus Tapınağı'nın ve Ankara'nın Dernschwam tarafından yapılan çizimleri için bkz. Forster, 1927, ss. 46, 50; Krencker, Schede, Heck, Grégoire ve Witter, 1936, s. 3; Babinger, 1986, s. 192.
- 2 Ankara'daki Roma ve Bizans dönemleri yazıtları ile ilgili bkz (Hamilton, 1842b; Perrot ve Guillaume, 1872; Jerphanion, 1928; Mamboury, 1933; Foss, 1977; Mitchell, 1977; French, 2003).
- 3 Tournefort'un sözünü ettiği antik parçalar en çok İç Kale'nin güneybatı kulesi ve güney tarafında "Zindan Kapı" (Parmak Kapı) mevkiindeki kuleler ve duvarlarda görülmektedir bkz.: Sülüner, 2005, ss. 176-178.
- 4 Şehrin ileri gelenleri ve idari olaylarla ilgili yazıtlar için bkz.: French, 2003.
- 5 Bu geçit ile ilgili bkz.: Jerphanion, 1928, ss. 206-207; Mamboury, 1933, s. 185, 188.
- 6 Roma dönemi duvarının kısmen şehri eşkiyalara ya da yöredeki paşa ve derebeylerin saldırılarına karşı korumak için yaptırılan Osmanlı duvarının rotasını takip ettiği düşünülmüştür (Mamboury, 1933, s. 78).

Kaynakça

- Ainsworth, W. F. (1842). *Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea & Armenia*. London: J. Parker.
- Anderson, S. P. (1989). *An English consul in Turkey: Paul Rycout at Smyrna 1667- 1678*. Oxford: Clarendon Press.
- Babinger, F. (1986). *Hans Dernschwam's tagebuch einer reise nach Konstantinopel und KleinAsien (1553/55)*. Berlin und München: Duncker& Humblot.
- Barkley, H. C. (1891). *A ride through Asia Minor and Armenia: Giving a sketch of the characters, manners, and customs of both the Mussulman and Christian inhabitants*. London: J. Murray.

- Cuinet, V. (1890). *La Turquie d'Asie, géographie administrative statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure I*. Paris: Ernest Leroux.
- Dernschwam, H. (1992). *İstanbul ve Anadolu'ya seyahat günlüğü*. Y. Önen (Çev.) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eyice, S. (1971). Ankara'nın eski bir resmi. *Atatürk Konferansları 4* içinde (ss. 61-125). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Faroqhi, S. (1984). *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia, trade, crafts and food production in an urban setting, 1520-1650 (Cambridge Studies in Islamic Civilization)*. Cambridge-New York: Cambridge University Press.
- Faroqhi, S. (1987). *Men of modest substance: house owners and house property in seventeenth century Ankara and Kayseri*. Cambridge-New York: Cambridge University Press.
- Forster, E. S. (1927). *The Turkish letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, imperial ambassador at Constantinople 1554-1562*. Oxford: Clarendon Press.
- Foss, C. (1977). Late antique and Byzantine Ankara: history and archaeology of Byzantine Asia Minor. *Dumbarton Oaks Papers*, 31, 27-87.
- French, D. (1972). A sixteenth century English merchant in Ankara. *Anatolian Studies*, 22, 241-249.
- French, D. (1992). Yün ticareti ve Ankara'da İngiliz tüccarlar. *Ankara Dergisi*, 1(3), 29-38.
- French, D. (2003). *Roman, late Roman and Byzantine inscriptions of Ankara: A selection*. Ankara: The Museum of Anatolian Civilizations.
- Hamilton, W. J. (1842a). *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia with some account of their antiquities and geology I*. London: J. Murray.
- Hamilton, W. J. (1842b). *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia with some account of their antiquities and geology II*. London: J. Murray.
- Jerphanion, G. (1928). *Mélanges d'Archéologie Anatolienne: Monuments Préhelléniques, Gréco-romains, Byzantines et Musulmans de Pont, de Cappadoce et de Galatee*. Beyrouth: Imprimerie Catholique.
- Kinneir, J. M. (1818). *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the years 1813 and 1814: With remarks on the marches of Alexander and retreat of the ten thousand*. London: J. Murray.
- Krencker, D. M., Schede, M., Heck, O., Grégoire, H., ve Witter, P. (1936). *Der Tempel in Ankara*. Berlin: W. de Gruyter.
- Lucas, P. (1714). *Voyage Du Sieur Paul Lucas, Fait Par Ordre Du Roi Dans La Grece, L'Asie Mineure, La Macedoine Et L'Afrique: T. 1*. Amsterdam: La Compagnie.
- Mamboury, E. (1933). *Ankara guide touristique*. Y.y.: Yayl. y.
- McGowan, B. (2004). Merchants and craftsmen. H. İncalıc ve D. Quataert (Ed.). *An economic and social history of the Ottoman Empire 1600-1914. Vol. 2* içinde (ss. 695-710). Cambridge: Cambridge University Press.
- Mills, D. (1926) *Beyond the Bosphorus*. Boston: Little, Brown & Company.
- Mitchell, S. (1977). R.E.C.A.M. notes and studies no.1 Inscriptions of Ankyra *Anatolian Studies* 27, 63-103.
- Ostrogorsky, G. (1956). *History of the Byzantine State*. Oxford: Basil Blackwell.
- Özdemir, R. (1986). *XIX. yüzyılın ilk yarısında Ankara (fiziki, demografik, idari ve sosyo-ekonomik yapısı) 1785-1840*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Perrot, G. ve Guillaume, E. (1872). *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont*. Paris: Firmin Didot frères.
- Pococke, R. (1745). *A description of the East: And some other countries*. London: Printed for the author.
- Renda, G., Durukan, A., Öztan, Y. Yaman, Z. Y., Akpolat, M. S., Müderrisoğlu, F. ve diğerleri. (2004). *Ankara başkentini tarihi, arkeolojisi ve mimarisi*. Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı.
- Stratos, A. N. (1968). *Byzantium in the seventh century*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
- Sülüner, H. S. (2005). *The Citadel of Ankara: Aspects of visual documentation and analysis regarding material use*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Middle East Technical University, Ankara
- Texier, C. (1839). *Description de l'Asie Mineure: Pt. 1 : Vol. 1*. Paris: Firmin-Didot.
- Texier, C. ve Pullan, R. P. (1865). *The principal ruins of Asia Minor*. London: Day & Son.
- Tournefort, M. P. (1717). *Relation d'un voyage du Levant II*. Paris: Imp. Royale.
- Van Der Vin, J. P. A. (1980). *Travellers to Greece and Constantinople: Ancient monuments and old traditions in medieval travellers' tales*. Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul.
- Van Lennep, H. J. (1870). *Thirty years missionary in Turkey, Volume II*. London: John Murray.
- Vasil'ev, A. A. (1935). *Byzance et les Arabes: 1*. Bruxelles: Éd. de l'Inst. de Philol. et d'Histoire Orientales.